

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Олександр Межов

УДК 811.161.2'373.7

ОДНОРІДНІСТЬ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ РЕЧЕННЯ
В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття присвячена аналізу особливостей та структурних виявів категорії однорідності на семантико-синтаксичному рівні простого речення. Простежено еволюцію поглядів на речення з однорідними членами та узагальнювальним словом, з'ясовано статус цих конструкцій у сучасній лінгвістиці. Визначено спільні й відмінні диференційні ознаки категорій сурядності та однорідності. Окрему увагу зосереджено на семантико-синтаксичній типології та дериваційних параметрах однорідних синтаксем. Виявлено різновиди семантико-синтаксичних відношень між синтаксемами однорідного ряду та специфіку їх реченнєвої залежності від опорного компонента. Встановлено закономірності функціонування однорідних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі простого речення та їхню кореляцію з формально-синтаксичними компонентами.

Ключові слова: сурядність, однорідність, однорідний ряд, однорідні синтаксеми, узагальнювальне слово, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичне відношення, семантико-синтаксична категорія, речення.

Зацікавлення лінгвістів семантико-синтаксичною організацією реченнєвих структур сприяло виокремленню і ґрунтовному опису в українському мовознавстві останніх десятиліть сукупності семантико-синтаксичних категорій (зокрема, предикатності й субстанційності) та мінімальних семантико-синтаксичних одиниць (предикатних і субстанційних синтаксем) (Vykhovanets', "Narysy z funktsiynoho syntaksysu"; Kostusyak; Mirchenko; Mezhev). Проте поза увагою ґраматистів залишилися семантико-синтаксичні параметри категорії однорідності та семантико-синтаксичні функції однорідних компонентів, хоч їхні формально-ґраматичні ознаки вичерпно схарактеризовані в синтаксичній традиції.

Упродовж XIX століття конструкції з однорідністю переважно тлумачили як "стягнені" або "злиті" з кількох речень. Термін "однорідні члени речення" ввів О. М. Пешковський, визначаючи їх як "члени речення, що поєднані або могли б бути без зміни ґраматичного змісту з'єднані сполучниками" (Peshkovskiy 398–399). Мовознавець надавав великого значення сполучникам, паузам та інтонації як засобам вираження однорідності. Його вчення про однорідні члени речення мало вплив на праці багатьох лінгвістів XX століття, зокрема й українських (С. Й. Смаль-Стоцького, В. І. Сімовича, О. Н. Синявського, Ю. В. Шевельова, Л. А. Булаховського, Б. М. Кулика, О. С. Мельничука, І. К. Кучеренка та ін.). І. І. Слинько вживав термін "сурядні ряди", які мають різний характер і відповідно змінюють речення – на ускладнені і напівскладені, тому й розглядав їх насамперед за цими двома типами речень, а потім уже за відношеннями, будовою, сполучниками (Slyn'ko 305). У сучасних синтаксичних концепціях І. Р. Вихованця (Vykhovanets', "Hramatyka ukrayins'koyi movy" 191) та К. Г. Городенської (Horodens'ka 54) речення з однорідністю розглядають як прості формально і семантично ускладнені, дериваційною базою для яких є складносурядні конструкції з певною кількістю лексично тотожних компонентів, а їх згортання зумовлює появу функційно однорідних членів речення. А. П. Загнітко кваліфікує ряд як тип конструкцій з паралелізмом, що співвідноситься з поняттям сурядності та однорідності. Ряд, на думку вченого, охоплює такі функційні різновиди: однорідні члени речення; неоднорідні, але сурядні члени; пояснення; уточнення; включення (Zahnitko 554). Схоже трактування однорідності у порівнянні з сурядністю знаходимо у працях Т. М. Радіонової (Radionova, "Status, semantyka i funktsiyi ryadu"; Radionova, "Odnoridni ryady").

Мета пропонованої статті – здійснити комплексний аналіз категорії однорідності на семантико-синтаксичному рівні речення з урахуванням новітніх лінгвістичних теорій. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань: 1) з'ясувати співвідношення синтаксичних категорій сурядності та однорідності; 2) визначити диференційні семантико-синтаксичні ознаки однорідності; 3) класифікувати однорідні синтаксеми за характером семантико-синтаксичних відношень; 4) встановити дериваційну базу речень з однорідністю та узагальнювальними словами; 5) простежити кореляцію однорідних синтаксем з формально-синтаксичними компонентами простого речення.

На відміну від формально-синтаксичної категорії сурядності, що "стосується синтаксичного зв'язку рівноправних (незалежних) компонентів складного і простого речення" (Vykhovanets', "Hramatyka ukrayins'koyi movy" 62), однорідність, на нашу думку, є семантико-синтаксичною категорією речення, яка корелює з сурядністю, але не ототожнюється з нею. По-перше, однорідність властива тільки простому реченню, сурядність – як простому, так і складному; по-друге, поняття однорідності є вужчим, оскільки не всі поєднані сурядним зв'язком компоненти речення семантично однорідні: між деякими з них, наприклад, виникають відношення зумовленості (причини-наслідку, умови, допустовості тощо), інші ж виражають різні синтаксичні функції, а отже, мають різний стосунок до спільного для них компонента речення, пор.: *Пташечка зрадила і защебетала* (Т. Шевченко); *Не студить вітер уст – зігрівся коло них* (О. Теліга); *Багато було згадок в ту ніч,*

можливо, *зайвих, бо неприємних* (Н. Рибак); *Суд ухвалив обґрунтоване і тому справедливе рішення* (З газети); *...здобувать хоч синам, як не собі крацу долю в боротьбі* (І. Франко); *Хлопець стріляв швидко, хоча й неточно* (В. Підмогильний); *Ніхто і ніде мене не чекає* (М. Хвильовий).

Однорідність як семантико-синтаксична категорія речення має свою структуру подібно до інших граматичних категорій. У комплексній надкатегорії однорідності доцільно виділити категорії субстанційної та предикатної однорідності. Категорія субстанційної однорідності як родове поняття охоплює підкатегорії суб'єктної однорідності, об'єктної однорідності, адресатної однорідності, інструментальної однорідності й локативної однорідності, що ґрунтуються на семантичних функціях відповідних однорідних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення. До складу категорії предикатної однорідності входять підкатегорії власне предикатної однорідності, атрибутивної однорідності та адвербіальної однорідності (темпоральної, причинової, допустової, умовної, цільової тощо), які експліковані відповідними рядами синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення.

Основними диференційними семантико-синтаксичними ознаками однорідності є: 1) лексико-семантична (логічна) однотипність компонентів; 2) однакові семантико-синтаксичні відношення кожного компонента ряду до спільного для них опорного слова; 3) тотожна семантико-синтаксична функція в реченні; 4) наявність між компонентами однорідного ряду семантико-синтаксичного відношення лише одного типу: єднально-перелічувального, зіставно-протиставного або розділового. «Щоб стати однорідними, – слушно зауважує Н. С. Валгіна, – члени речення повинні опинитися в сурядному ряду, тобто вступити один з одним в синтаксичні відношення перелічувальні, зіставно-протиставні чи розділові, а це можливо за логічної однозначності сполучуваних слів і їх лексичної зіставлюваності» (Valgina 222). Ці семантико-синтаксичні ознаки можуть бути доповнені такими додатковими формальними маркерами, як однакове морфологічне вираження поєднуваних компонентів та наявність між ними сполучників сурядності (хоч нерідко простежуємо безсполучниковість).

Отож, однорідність як семантико-синтаксична категорія вказує передусім на певну логіко-семантичну близькість, подібність компонентів, які на формально-граматичному рівні речення стають членами сурядного ряду. Певна сукупність диференційних ознак може визначати ступінь однорідності компонентів сурядного ряду. Максимальний ступінь однорідності властивий синтаксемам одного семантичного різновиду, які виражають однотипні поняття, характеризують предмет або дію (стан) з одного боку, вступають між собою в єднально-перелічувальні відношення і мають однакове морфологічне вираження, напр.: *Пробиваються проліски, трави* (О. Олесь); *Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя, вітер і хмарини* (В. Бичко); *Усе кричить, нуртується, гуде* (Л. Костенко); *Та іскра тліла, не згасала, і розгорілася багаттям ясним, і освітила темну темноту* (Леся Українка); *Багрець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів* (М. Бажан); *Щодня, щомиті полк напозотові* (Л. Костенко).

Менший ступінь однорідності характерний для таких само синтаксем, але між якими виникають зіставно-протиставні та розділові відношення, а найменший – для рядів із приєднувальними, градаційними відношеннями, вираженими відповідними сполучниками, а іноді й різними морфологічними варіантами синтаксем, які дещо порушують рівноправність компонентів, пор.: *Мова його лилася важко, але вільно* (М. Стельмах); *Кус не молот, а коваль* (Народна творчість); *І блакитна сосна не скрипить, а нечутно крізь ранок співає* (О. Пахльовська); *Натовп переконує не сила аргументів, а аргументи сили* (А. Коваль); *Світлячки не розганяють темряви, однак поетизують ніч* (Д. Арсенич); *То не хмара – біла пташка хмарою спустилась* (Т. Шевченко); *Вони то спускалися схилом униз, то підіймалися знову вгору...* (І. Багрянний); *Дзвенить води весняної розлив над нивами чи десь в обочі* (Д. Павличко); *Навіть можна прилягти на лавці горілиць та ще й тут помугикати* (О. Гончар); *В п'ятницю та ще й вдосвіта співати!* (М. Коцюбинський); *Адже грає й палає воно [слово] не лише у природі, але й у пісні та слові* (В. Гей); *Історія зобов'язує не лише знати, а й творити її* (А. Коваль).

Якщо ж компоненти сурядного ряду або логічно неоднотипні, або виражають різні семантико-синтаксичні функції і семантико-синтаксичні відношення до опорного слова, або зумовлюють один одного, до того ж неоднаково морфологічно репрезентовані, то вони не є однорідними: *Надворі стояв теплий літній вечір; Діти їхали на екскурсію з Луцька до Києва через Рівне; Мати хвилювалася і довго не могла заснути; Поруч з ним люди надійні, не підведуть; Хлопець розсердився і більше не повернувся; Ніхто і ніколи не довідається про це; Пропозиція була схвалена всіма і одразу.*

Однорідні ряди лінійно розширюють та ускладнюють семантико-синтаксичну структуру простого речення, конститутивними елементами якої є предикат та зумовлені його валентністю субстанційні синтаксеми. Крім того, просте ускладнене речення може містити і вторинні предикатні синтаксеми, які також здатні формувати однорідні ряди. Отож, з урахуванням типології синтаксем, започаткованої в українському мовознавстві І. Р. Вихованцем (Vykhovanets', "Narysy z funktsiynoho syntaksysu" 93–160) та удокладненої О. Г. Межовим (Mezhov), проаналізуємо однорідність у семантико-синтаксичній структурі простого ускладненого речення.

Суб'єктно-предикатні та предикатно-суб'єктні семантико-синтаксичні відношення формують два типи однорідних синтаксем: суб'єктні й предикатні. На основі суб'єктно-предикатних відношень (тобто відношень кількох суб'єктів, які становлять структурно-семантичний блок, до одного предиката) утворюються однорідні суб'єктні синтаксеми, а на основі предикатно-суб'єктних (тобто відношень кількох предикатів, які становлять

структурно-семантичний блок, до одного суб'єкта) – однорідні предикатні синтаксеми, пор.: *Раділо сонце, ниви, луки...* (Олександр Олесь); *Не згинуть думи вікові, ні наша мова кришталева* (Д. Павличко); *Вже в садках наливаються свіжим соком яблука, груші та вишні* (В. Скуратівський); *Доглядає і нестить Іваниха Дубиха дівчину, дрижить і молиться про добру долю для неї* (О. Кобилянська); *А спогади все ж будуть жити в мені, Нагадувать про дні, про ночі теплі, ясні...* (О. Олесь); *Весь Божий світ сміявся, радів...* (Олександр Олесь); *Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди* (Олександр Олесь); *...тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона* (І. Багрянний).

Наявність в одному реченні кількох взаємопередбачуваних однорідних суб'єктів і відповідно кількох однорідних предикатів сприяє утворенню двох взаємозалежних структурно-семантичних блоків із суб'єктно-предикатними відношеннями між ними, напр.: *Вода, хмари, ліс – усе безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці* (В. Барка); *Жито, пшениця й овес – все разом поспіло й присохло* (І. Нечуй-Левицький); *Лози, висип кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці* (О. Довженко). Однорідні суб'єкти підпорядковують однорідні предикати (і навпаки), як слушно зауважує Т. М. Радіонова, “...не кожний сам по собі, а в структурно-семантичній єдності” (Radionova, “Odnoridni ryady”141).

Однорідні суб'єкти в непрямих відмінках перебувають в одnobічних суб'єктних відношеннях з опорним предикатом, пор.: *І добру, і щастю в цьому домі бути* (М. Нагнибіда) ← *І добро, і щастя в цьому домі буде*. Найчастіше вживаними в мовленні серед правобічних субстанційних синтаксем є однорідні об'єкти, які вступають в однотипні об'єктні семантико-синтаксичні відношення щодо спільного для них предиката: *Я часто згадую своє дитинство і рідну землю* (І. Багрянний); *Зівзвали барвисті красуні до себе в гості прозорих метеликів, бджілок, джмелів* (Й. Струцюк); *Данка на одному малюнку намалювала і сонечко, і хмаринки, і пташок, і навіть бджілку* (І. Калинець).

Рідше натрапляємо на однорідні адресатні, однорідні інструментальні та однорідні локативні синтаксеми, сформовані на основі відповідних семантико-синтаксичних відношень до базового предиката, напр.: *Це я залишаю не тобі, і не твоїй мамі, це я залишаю сину й матері моєї дитини та тій Іринці-Веселинці, яку я колись любив* (Д. Корній); *А вона цей концерт – для них, для тутешніх хазяїв-хазяйок готує!* (Ж. Куява) – адресатні синтаксеми; *Ми ж пишем плугом, шаблею, мечем, піснями і невольницьким плачем* (Л. Костенко); *Цигани відганяють жеребця – і батогами, і палицями* (Д. Корній); *Сосна сама заживляє рани соком янтарним, живою смолою* (В. Підмогильний); *І барвінком, і рUTOю, і рястом квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї...* (О. Копиленко) – інструментальні синтаксеми; *І от сьогодні по синьому ранку, по блакитному сніжку, по притиненій стежині вони йдуть ловити рибу* (М. Стельмах); *Полинула б я через бори, через степи та хоч би глянула свого милого* (Народна творчість); *Дорога лугами, ярами стрибала і раптом з розгону у річку упала* (Л. Глібов); *Шосейний шлях пролягав полями через ліски і зарослі, бори і непролазні хащі* (Ю. Андрухович) – локативні синтаксеми.

Із вторинних предикатних синтаксем однорідні ряди зазвичай структуровані логічно однотипними атрибутивними синтаксемами, які обов'язково характеризують предмет (іменник) в одному плані, вступаючи з ним в одnobічні означальні відношення, та адвербіальними синтаксемами з темпоральними, причиновими, допустовими, умовними або цільовими відношеннями стосовно всього змісту простого речення, напр.: *Інші будуть лунати пісні, вільні, гучні, одважні та горді* (Леся Українка); *А найстрашніше, що пече, як жога, перевертає душу від жалю: невірного, брехливого, чужого, огидного, – а я ж його люблю!* (Л. Костенко) – атрибутивні синтаксеми; *Споконвіку, з прадавніх-давен кожен живучий має не зрівняне ні з чим джерельне чародійство – молодість* (М. Сингаївський); *Чарівний своєю природою зоосад і в травні, і в червні, і кожного місяця* (О. Вишня); *Не визнаю ні любові, ні дружби, ні приятелювання і до перших заморозків чи до першого грому!* (М. Стельмах) – темпоральні синтаксеми; *Чи то під впливом прощання й Соломійних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль* (М. Коцюбинський); *Так сталося, що не з кохання, а з жалості одружився [Свирид] на молодій удовиці* (М. Стельмах) – причинові синтаксеми; *Всупереч долі, лихим прикметам радію життю* (Н. Кашук); *При глибокому снігу й при колючому морозі послано гінців у всі краї* (І. Ле) – допустові синтаксеми; *Ухопивши лиха, поборовши бурю, людина посправжньому складає ціну тиші* (Ю. Мушкетик); *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Леся Українка) – синтаксеми умови; *Для перемоги над темними силами і для миру на землі вони йшли в бій* (М. Дяченко); *Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі* (Олександр Олесь) – синтаксеми мети.

Як засвідчують наведені вище приклади, однорідними можуть бути будь-які синтаксеми. Проте сукупність предикатних синтаксем в одному реченні не завжди становить однорідний ряд. Якщо ці предикати стосуються різних суб'єктів, або неоднакові за морфологічним вираженням, або надто поширені, чи взаємозумовлені і позначають різнопланові явища, то можуть формувати не ряд однорідних синтаксем, а окремі пропозиції складного речення, напр.: *Моя поезія змінилась, стала інша* (В. Коротич); *Ми люди мирні, але перешкод не любимо...* (І. Ле); *Моя душа й потемнім тунку не хоче слухатись поради, і знову радісно і струнко біжить під вітер і під град* (О. Теліга); *Темний я з болю – не бачу* (Є. Плужник); *Йому трудно, кожену купину доводиться брати з бою, в грудях коле і спирає дух* (М. Коцюбинський) – різне морфологічне вираження предикатів, їх поширеність, відношення зумовленості між ними; *В хаті було душно і трудно дихалось* (М. Коцюбинський); *В балці було вже зовсім темно і впізнати кого-небудь можна було хіба тільки*

по голосу (П. Панч); *Сумно, темно, спати хочеться, та холодно, мокро, аж кістки ломить* (Панас Мирний) – одні предикати виражають стан середовища, інші – стан людини; *І світає, і смеркає...* (Т. Шевченко); *Вогно, поночі, тісно* (А. Тесленко) – предикати позначають різнопланові процеси або стани за відсутності експлікованого спільного суб'єкта; *Гудків вечірні звуки, Хвилин нестримний біг, Твої покірні руки, Огонь очей твоїх* (В. Сосюра); *І вітер ласкавий, і довгії трави, І в квіти обрамлений день* (В. Сосюра) – поширені номінативи, які конденсують суб'єктно-предикатну семантику, передають різнопланові явища.

Неоднорідними є також семантично різнотипні атрибутивні синтаксеми, які характеризують предмет з різних сторін, напр.: *Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами* (М. Коцюбинський); *Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях* (О. Гончар); *Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно* (М. Коцюбинський); *Через всю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака* (О. Довженко); *В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки* (І. Франко); *Під осінніми високими зорями затихають оселі* (М. Стельмах); *Ще вранці мряку змінив рясний холодний дощ* (С. Талан); *Сумними довгими ключами летять у вирій журавлі* (Б. Лепкий); *Була темна задушлива ніч на початку місяця червня* (С. Склярєнко).

З погляду синтаксичної похідності однорідні синтаксеми являють собою деривати поліпредикативних структур з єднально-перелічувальними, зіставно-протиставними, розділовими, градаційними, приєднувальними семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами. Вони є наслідком трансформації, стягнення кількох семантично елементарних чи неелементарних простих речень в одне просте семантично неелементарне (ускладнене) на основі спільних субстанційних чи предикатних компонентів (суб'єкта, об'єкта, локатива, предикатива, темпоратива, каузатива та ін.), пор.: *Так страшно пахнуть кров і нім* (Є. Маланюк) ← *Так страшно пахне кров, і так страшно пахне нім*; *Митець думає не тільки розумом, а й серцем* (О. Довженко) ← *Митець думає не тільки розумом, а й митець думає серцем*; *А поет усе то грає, то щось пише на папері* (Леся Українка) ← *А поет усе то грає, то поет щось пише на папері*; *Весна зіткала вчора гобелен із трав, із квітів, з верболозів* (Є. Гуцало) ← *Весна зіткала вчора гобелен із трав, весна зіткала вчора гобелен із квітів, весна зіткала вчора гобелен з верболозів*; *Ой по горах, по долинах, По козацьких українках Сивий голуб літає* (Народна творчість) ← *Ой по горах сивий голуб літає, ой по долинах сивий голуб літає, ой по козацьких українках сивий голуб літає*; *Люблю чернігівську дорогу – весною, влітку, восени* (Л. Костенко) ← *Люблю чернігівську дорогу весною, люблю чернігівську дорогу влітку, люблю чернігівську дорогу восени*.

Як видно з наведених прикладів, однорідність є результатом редукції лексично тотожних компонентів, яка спричинює згортання другої і наступних частин (Horodens'ka 54). У процесі перетворення складного речення у просте ускладнене синтаксемна структура останнього не зазнає якісних змін, оскільки однорідні синтаксеми лише модифікують її з кількісного боку, розширюють лінійно уже наявні предикатні чи субстанційні синтаксеми.

Ще складніша семантико-синтаксична структура і дериваційна природа речень з однорідністю та узагальнювальним словом. Синтаксична традиція наголошує, що узагальнювальне слово не змінює структуру речення, оскільки воно виконує таку ж синтаксичну функцію, що й однорідні компоненти. Кардинально протилежної думки дотримувався І. К. Кучеренко, який, здійснивши логіко-граматичний аналіз речень з узагальнювальними словами, установив дві форми їх співвідношення з умовиводами (що лежать в основі простих речень і приховують їх семантично складну будову) – дедуктивну й індуктивну. “З синтаксичного погляду, – зазначав учений, – виразник індуктивного умовиводу є складним реченням, складносурядним, у якому функціональними складниками (сурядними реченнями) є прості неповні речення (кожне з них представлене одним із однорідних членів) – ті, що виражають судження про окремі досліджувані чи просто спостережені й повідомлені факти, і те одне просте речення (як правило повне), що виражає узагальнюючий висновок” [Kucherenko 11]. Цю тезу поглиблює сучасна дослідниця синтаксису української мови Т. М. Радіонова, яка вважає, що узагальнювальне слово порушує безперервність синтаксичних зв'язків і відношень однорідних компонентів з іншими членами речення, суттєво змінює структуру простого речення, наближуючи його до складного. Утворена синтаксична конструкція складається з двох частин: базового простого речення, яке містить узагальнювальне слово, і препозитивного, інтерпозитивного або постпозитивного неповного речення, структурно-семантичним компонентом якого виступають однорідні компоненти (Radionova, “Odnoridni ryady” 141). Таке витлумачення природи узагальнювального слова надає йому особливого статусу опосередкованого компонента і доводить, що однорідні синтаксеми не безпосередньо, а опосередковано поєднуються з тими синтаксемами, які пов'язані з узагальнювальним словом. К. Г. Городенська, аналізуючи дериваційні особливості речень з узагальнювальним словом, слушно зауважує, що їх треба розглядати “...як результат контамінації двох видів простих ускладнених речень – речень з однорідними членами і речень з уточнюючими членами” (Horodens'ka 56). А уточнювальний член І. Р. Вихованець називає ще опосередкованим, який, утворившись внаслідок згортання речень, співвідноситься з третім членом або предикативним ядром через посередництво опорного компонента (Vukhovanets', “Gramatyka ukraïns'koï movy” 240). Пор.: *І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов* (А. Малишко) ← *І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю + [І на тім рушничкові оживе дитинство + І на тім рушничкові оживе розлука + І на тім рушничкові оживе твоя материнська любов]*.

Багатоаспектний підхід до аналізу синтаксичних одиниць у сучасній лінгвістичній науці, зокрема формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний, дає підстави розглядати речення з однорідністю та узагальнювальними словами на формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному рівнях, як прості ускладнені, а на власне-семантичному, як складні (поліпропозитивні) конструкції. Вони є наслідком згортання кількох пропозицій в одне семантично (і формально) ускладнене просте речення, як і конструкції з детермінантами, дуплексивами, опосередкованими та іншими валентно не зумовленими компонентами, пор.: **Все бачить співець у широких роздоллі: і небо, і море, красу світову** (Леся Українка) ← *Все бачить співець у широких роздоллі + [Бачить співець у широких роздоллі небо + Бачить співець у широких роздоллі море + Бачить співець у широких роздоллі красу світову]*; **У жнива [Мартин] наймав окрему силу** (У. Самчук) ← *Коли починалися жнива, Мартин наймав окрему силу; Трофімов наказав водолазам обшукати квадрати бухти...* (М. Трублаїні) ← *Трофімов наказав водолазам і Водолази обшукують квадрати бухти; Край берега, у затишку, прив'язані човни* (Л. Глібов) ← *Край берега прив'язані човни, і у затишку прив'язані човни.*

Узагальнювальні компоненти, репрезентовані переважно прислівниками, займенниками, іменниками, рідше – іншими частинами мови, виконують ті самі семантико-синтаксичні функції (суб'єктні, об'єктні, просторові, часові та ін.), що й однорідні синтаксеми, напр.: *Доцило скрізь: і над Холодним Яром, і над Ірдинськими болотами, і над Лебединським лісом* (В. Шкляр); *У траві, в кущах кизилу і дикої шипшини, в виноградниках і на деревах – всюди заливалися цибади* (Є. Гуцало); *Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишині і тополі, і тиша в тиші, і тумани в полі* (Б. Олійник); *Всяке птаство, як от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві* (О. Довженко).

Урахування багатоаспектного підходу до аналізу речення дає змогу простежити співвідношення його семантико-синтаксичного та формально-граматичного членування – синтаксем і членів речення. Однорідні предикати корелюють із сурядними рядами присудків двоскладних конструкцій, однорідні суб'єктні синтаксеми у називному відмінку – із підметовими сурядними рядами. Однорідні суб'єктні синтаксеми у непрямих відмінках, а також однорідні об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні синтаксеми на формально-синтаксичному рівні речення заступають позиції керованих другорядних членів, які сполучаються між собою сурядним синтаксичним зв'язком. Однорідні атрибутивні синтаксеми співвідносяться із сурядними рядами узгоджених другорядних членів речення (рідше – неузгоджених), а адвербіальні – приреченневих (детермінантних) або прислівних другорядних членів речення, які вступають з опорним для них компонентом у синтаксичний зв'язок прилягання, а між собою – у сурядний зв'язок.

Отже, категорія однорідності належить до семантико-синтаксичних категорій речення, корелюючи з формально-синтаксичною категорією сурядності як часткове та загальне поняття, тобто однорідність є одним із виявів сурядності, а сурядні ряди не завжди однорідні, хоча можуть поєднуватися між собою сурядним зв'язком (сполучниковим і безсполучниковим) і мати спільний опорний компонент. Категорія однорідності на семантико-синтаксичному рівні речення реалізована в однорідних синтаксемах, які є наслідком згортання кількох пропозицій з лексично тотожними компонентами. Класифікація однорідних синтаксем ґрунтується на утвердженій в українському мовознавстві сучасній типології мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Перспективність цієї проблеми вбачаємо у дослідженні комунікативного (актуального) членування речень з однорідністю та узагальнювальними словами.

References

- Horodens'ka, Kateryna. *Deryvatsiya syntaksychnykh odynyts' (The Derivation of Syntactic Units)*. Kyiv: Naukova dumka, 1991. Print.
- Kostusyak, Nataliya. *Struktura mizhrivnevykh katehoriy suchasnoyi ukrayins'koyi movy (Structure of Interlevel Categories of Modern Ukrainian)*. Luts'k : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrayinky, 2012. Print.
- Kucherenko, Ilya. “Lohiko-hramatychna pryroda rechen' z uzahal'nyyuchymy slovamy pry odnoridnykh chlenakh (Logic-grammatical nature of sentences with generalized words with homogeneous members)”. *Movoznavstvo (Linguistics)*. 6 (1977): 3–12. Print.
- Mezhov, Oleksandr. *Typolohiya minimal'nykh semantyko-syntaksychnykh odynyts' (Typology of the Minor Semantic-Syntactic Units)*. Luts'k : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrayinky, 2012. Print.
- Mirchenko, Mykola. *Struktura syntaksychnykh katehoriy (Structure of Syntactic Categories)*. Luts'k : Vezha, 2004. Print.
- Peshkovskiy, Aleksandr. *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii (Russian syntax in scientific Interpretation)*. Moskva: Uchpedgiz, 1938. Print.
- Radionova, Tetyana. “Status, semantyka i funktsiyi ryadu v strukturі prostoho rechennya (The Status, Meaning and Functions of the Range in the Structure of the Simple Sentence)”. Diss. Donetsk National U, 2004. Abstract. Print.
- Radionova, Tetyana. “Odnoridni ryady iz uzahal'nyuval'nym slovom: struktura i funktsiyi (Homogeneous Range with generalizing word: structure and functions)”. *Linhvistychni studiyi (Linguistic Studies)* 20 (2010): 140–145. Print.
- Slyn'ko, Ilarion, and Nina Huyvanyuk, and Mariya Kobylyans'ka. *Syntaksys suchasnoyi ukrayins'koyi movy. Problemni pytannya (Syntax of the Modern Ukrainian Language. Problem Issues)*. Kyiv: Vyshcha shkola, 1994. Print.

Valgina, Nina. *Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka (Syntax of the modern Russian language)*. Moskva: Vysshaya shkola, 1978. Print.

Vykhovanets', Ivan. *Narysy z funktsiynoho syntaksysu ukrayins'koyi movy (Essays on Functional Syntax of the Ukrainian Language)*. Kyiv: Naukova dumka, 1992. Print.

Vykhovanets', Ivan. *Hramatyka ukrayins'koyi movy. Syntaksys (Grammar of the Ukrainian Language. Syntax)*. Kyiv: Lybid', 1993. Print.

Zahnitko, Anatoliy. *Teoretychna hramatyka suchasnoyi ukrayins'koyi movy. Morfolohiya. Syntaksys (Theoretical Grammar of Modern Ukrainian. Morphology. Syntax)*. Donets'k : TOV VKF "BAO", 2011. Print.

Надійшла до редакції 15 березня 2018 року.

HOMOGENEITY AS A SEMANTIC-SYNTACTIC CATEGORY OF SENTENCE IN MODERN LINGUISTICS

Oleksandr Mezhev

Department of Ukrainian Language, Lesya Ukrayinka Eastern-European National University, Lutsk, Volyn region, Ukraine.

Abstract

Background: The interest of linguists in the semantic-syntactic organization of structures of sentences contributed to the thorough description of the last decades in the Ukrainian linguistics of the totality of semantic-syntactic categories (in particular, predicate and substantiality) and minimal semantic-syntactic units (predicate and substantive syntaxemes). However, semantic-syntactic parameters of the homogeneity category and the semantic-syntactic functions of homogeneous components remain outside the attention of linguists, although their formal-grammatical features are exhaustively described in the syntactic tradition.

Purpose: The purpose of the proposed article is to carry out a comprehensive analysis of the category of homogeneity at the semantic-syntactic sentence level, taking into account the latest linguistic theories. The achievement of this goal involves solving the following main tasks: to find out the correlation of syntactic categories of co-ordinations and homogeneity; to define differential semantic-syntactic signs of homogeneity; classify homogeneous syntaxemes by the type of semantic-syntactic relations; to establish a derivative base of sentences with homogeneity and generalizing words.

Results: The category of homogeneity belongs to the semantic-syntactic categories of the sentence, correlated with the formally-syntactic category of co-ordinations as a partial and general notion, that is, homogeneity is one of the manifestations of co-ordinations, and co-ordinated ranges are not always homogeneous, although they can be combined coordinated connection (with conjunctions and without conjunctions) and have a common backbone component. The category of homogeneity at the semantic-syntactic level of the sentence is realized in homogeneous syntaxemes, which is the consequence of curtailing several propositions with lexically identical components. The classification of homogeneous syntaxemes is based on the modern typology of minimal semantic-syntactic units, approved in Ukrainian linguistics, and includes predicate, subject, object, addressee, instrumental, locative, attributive and adverbial ranges of syntaxemes.

Discussion: Consequently, in modern linguistics homogeneity is need to qualify as a semantic-syntactic category of sentence in its relation to formally-syntactic categories. The perspective of this problem is seen in the study of the communicative (actual) division of sentences with homogeneity and generalizing words.

Keywords: co-ordination, homogeneity, homogeneous range, homogeneous syntaxemes, generalizing word, syntactic connection, semantic-syntactic relation, semantic-syntactic category, sentence.

Vitae

Oleksandr Mezhev is Doctor of Philology, Professor of Department of Ukrainian Language in Lesya Ukrayinka Eastern-European National University (Lutsk). His areas of research interests include functional-categorical grammar and communicative linguistics.

Correspondence: mezhov@ukr.net